

ԽՍԼԵՄԸ ՀԱՅ ՄԱՏԵՆԱԳՐՈՒԹԵԱՆ Մէջ

Այս ուսումնամիրութիւնը արդիւնք է հետաքրքրական դէպքի մը:

Ասկէ ճիշդ քսան տարի յառաջ, 1905—1906ին, ևս Կ.Պ.Պ. մէջ կը հրատարակէի Լոյս Եկեղեցագիտական Շաբաթաթերթը:

Անդամ մը պէտք զգացի Գ.Բ. Տաթեւացւոյն Հարցմանց Գիլրիխ դիմել՝ ստու գելու համար կէտ մը: Դժբախտաբար չեմ յիշեր այժմ թէ ի՞նչ էր այդ կէտը. բայց շատ լաւ կը յիշեմ որ տպագրեալ Հարցմանց Գիլրիխ չըցաւ գոհացնել զիս. որովհետեւ այն նախադասութիւնը, որուն մէջ էր իմ ստու գել ու զած կէտը, յստակ իմաստ մը չունէր, հետեւաբար որոշեցի դիմել Զեռագիր Հարցմանց Գիլրիխ մը:

Այս ատեններ Ազգային Մատենադարանը իր առաջին եւ բուն տեղն էր — Ղալաթիոյ Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ Եկեղեցւոյ խորհրդարանին մէջ, եւ Զեռագրեներու բաժինը, Փողովասրահին Հարաւային կողմը, փարրիկ սեւնէին մէջ: Ես թէ Քարոզիչն էի Ս. Լուսաւորչի եւ թէ Մատենադարանապետը՝ Կ. Պ. Պ. Ազգային Մատենադարանին, որու Զեռագրաց բաժնին կարգաւորութեան նուիրած էի մասնակի հոգ եւ խնամք, եւ կազմաձատոնց Մայր Յուցակը, ըստ Տաշեան դրութեան: Արդ՝ Ազգային Մատենադարանին վար առի Զեռագրեալ Գիլրիխ Հարցմանց մը, գտայ այն նախադասութիւնը, որ յստակ չէր տպագրին մէջ, եւ տեսայ որ այդ նախադասութիւնը բոլորովին յստակ է Զեռագրին մէջ: Վասն զի, ինչպէս որ ենթադրած էի, թերի մը կար տպագրին մէջ. իսկ Զեռագրին մէջ լման էր նախադրութիւնը.

— որչափ կը յիշեմ այժմ, բառ մը մոռցուած էր տպագրին մէջ: Լարուեցաւ հետաքրքրութիւնս, սկսայ տպագրին ուրիշ երեսները դէմ ընդդիմել Զեռագրին հետ, եւ դիտեցի որ Հարցմանց Գիլրիխ լրջորէն անինամ հրատարակութեան մը առջեւ կը գտնուիմ: Հետաքրքրութիւնս իր գագաթնակէտն հասաւ, եւ ես ամբողջ տպագրիրը բաղդատեցի Զեռագրին հետ, եւ աշաւ բանասիրական յայտնութիւն մը.

Տպագրին մէջ պակաս էր ամբողջ “Գիլրիխ”, մը կամ “Հատոր”, մը, այսինքն Գրիգոր Տաթեւացւոյն Հնադիմ Տամաց գրածը:

Իրապէս որչափ գեղեցիկ եւ հետաքրքրական գիւտ մը՝ մեր միջնադարեան Հայ Մատենադարութեւան տեսակէտէն:

Զեռագրին մէջ ծայրէ ի ծայր կարդացի

Հնդիկէմ Տաճկաց գրուածը, եւ գիտեցի որ արժէքաւոր աշխատութիւն մըն է ան, արժէքաւոր ամէն կերպով: Այս գիւտը՝ ես քօղարկում մը ծանուցի այն ատեն Լոյսի մէջ, Տաթեւացւոյն վրայ տօնական մը գրելու առթիւ.

— Տաթեւացի գործերէն Հարցմանց Գիլրիխ (գրուած 1397ին) տպագրութիւնը աւարտեցաւ 1730 Մայիս 1ին (Կ. Պ. Պ. սպագրիչ Աստուածատուր) Կոլոտ Յովհաննէս Պատրիարքի չափով եւ Սիւնեցի. Շահնազարի ու Պոլսեցի Խոճա Դանիէլեան Մովսէսի ծախքով: Ամէնէն յառաջ՝ Էջմիածնի Նուիրակ Աստապատցի Պետրոս Վարդապետ ձեռնարկեց տպագրելու Գիլրիխ Հարցմանցը (1721ին), բայց իր մահով (1729) գործը Խափանեցաւ եւ տպագրուած թերթերն ալ ցիրուցան եղան: — Ինչպէս դիտել տուինք վերագոյն, Հարցմանց Գիլրիխ ամբողջ չէ. Հետաքրքրական մաս մը, լաւ եւս, Գիլրիխ մը, որ Զեռագրիններու մէջ կայ, կը պակսի տպագրածին մէջ, (Լոյս, Տաթաթաթերթ Եկեղեցագիտական, նոր Շըջան). — Առաջին Տարի, 1905. Հատոր Ա, էջ 274):¹

Այդ Քօլարկումին պատճառն էր Սուլթան Համբէտի ատեն մամլյ աղատութեան դէմ հաստատուած աշարկու գրաքննութիւնը. այնպէս որ Կ. Պ. Պ. բազմալեզու մամլը, առանց բացառութեան ցեղի, լեզուի եւ կրօնքի, պարտաւորուած էին ընել ամէնէն նուրբ զգուշութիւնը, որպէս զի... Սուլթանը, թուրքը եւ իսլամը վրդովող բառ մը չպարդէր հրատարակութեանց մէջ: Հայ մամուլի վըոյ աւելի խիստ եւ աւելի լորջ էր համիտեան գրաքննութիւնը, քանի որ ամրող հայութիւնը կասկածելի էր նկատուած բարեխնամ, կառավարութեան կողմէն. եւ ես, մոքի եւ սրտի նահատակութիւն մը ապրած եմ, եւ այդ պատճառով ալ դադրեցուցած՝ թերթին հրատարակութիւնը: Դարձեալ, այդ պատճառով էր որ ազգային-Եկեղեցական պատմութեան վերաբերեալ հայացի նութեր եւ ուսումնասիրութիւններ չեմ կրցած գրել կամ հրատարակութիւններ չեմ կրցած գրել կամ համարեկամ էր ինձ եւ շատ ալ հաճոյակատար, անողոք էր իրբեւ գրաքնիչ, եւ շատ կը վախոր որ ուրիշ հայ գրաքնիչներ մատնեն զինքն՝ եթէ խստութեամբ չվարուել Լոյսի հետ, երեւակայեցէք. — Օրմանեան Սրբազանի պէս Սուլթան Համիտէն բռնուած եւ ամէն վստահութեան արժանացած Պատրիարք մը, որ Քննուակը ստորագրութեամբ զուտ կրօնական նիւթ

մը (Համապատում) կը մշակեր Լոյսի մէջ, եւ գրաքնիքը գիտեր թէ Թուղթից Հայոց Պատրիարքն էր Քննասկիրը, անդամ մը չնջնց անոր յօդուածին մէջն թագաւորազն... աւետարանական բառը, դիտել տալով ինձ, թէ ատիկա կրնար մեկնոիլ Գահաժառանգին (Եռուսուփ Խզէտափին Էփ.) եւ կամ կայ, երազոն իշխաններու վրայ... Այսչափ ծիծաղելի եւ այսչափ ըմբոստացուցիչ էր համիտեան գրաքնութիւնը Կ. Պոլսի մէջ՝ 1908 էն յառաջ: Եւ ես, այս պայմաններու մէջ արդէն հրաշք մըն էր որ կրնայի հայերէն թերթ մը հրատարակել, բայց միթէ կարելի՞ էր այդ թերթին մէջ խօսիլ Հնդղէմ Տաճկաց գրուած գիրքի մը զյութեան մասին, կամ ուսումնասիրութեան նիւթ ընել զայն: Ուստի հրաժարեցայ Հնդղէմ Տաճկացն հրատարակելու առաջարկութենէն, սպասելով լուագոյն ժամանակներու... որք սակայն չեկան:

Տաթեւացիին Հնդղէմ Տաճկացը գտնելէ եւ ուսումնասիրելէ ետքը, ծրադրեցի ոչ միայն հրատարակել զայն, իրեւ բնագիր, այլ նաեւ Հայ Մատենագրութեան մէջ, Տաթեւացիին յառաջ եւ յետոյ, իսլամի եւ տաճկութեան մասին բոլոր գրուածները պրատել, հաւաքել, դասուրել եւ հրատարակել քննական մեթոսով: Իմ ծանօթութեան սահմանին մէջ, այս ծրագրով, հայերէն ո եւ է հրատարակութիւն եւ ուսումնասիրութիւն չէ եղած գեռ իսլամի մասին¹:

Այն ատեն՝ այսպիսի աշխատութիւն մը կարեւոր պէտք մը կը թուեր ինձ, որովհետեւ գիտած էի որ Հայ ժողովուրդը, նոյն իսկ տարրական կերպով, շիտակ գաղափար մը չունէր իսլամի մասին, որ կ'իշխէր իր վրայ՝ թուրք կառավարական կազմակերպութեամբ եւ օրէնսդրական դրութեամբ (Շէրիաթ): Կը խորհեի թէ Օսմանեան Մէջըրութիւնիթի (Սահմանադրական կարգուսարք) հոչակումէն ետքը՝ Թուրքեր եւ Հայեր այլեւս ազատ զրոշի մը ներքեւ, պէտք ունէին զիրաք լաւ հասկնալու, եւ իմ համեստ աշխատութիւնս այդ տեսակէտէն ալ կրնար օգտակար ըլլու Թուրքիոյ հայութեան: Եւ սակայն կարելի չեղաւ ծրագրիս գործադրութիւնը. վասն զի նախ Դպրեվանքի Վերատեսչութեան եւ ապա

¹ Միայն Ք. Պ., Միսիթար Անեցւոյ Պատմութեան վերջը, իրեւ Յաւելուած, բնագրական նոյնութեամբ հրատարակեց (1879, Ա. Գետերբուրդ), Ալարգանի, Սամուէլ Անեցւոյ — այն ատեն գեռ գրագիրը —, Եփակոսի, Ս. Կառանկատուացւոյ եւ Թ. Արծունիթի գրուածները Մահմետի ծագման մասին վերաբերութեամբ նոյն ինքն Մ. Անեցւոյ վերջին գլուխներուն (իբր. իզ, իէ եւ այլն), որոնք նուիրուած են Մահմետի եւ իսլամի:

Անկիւրիոյ Առաջնորդութեան պաշտօններս արդելք եղան ծրագրուած աշխատութիւնը յառաջաւ տանելու: Ասոնց վրայ աւելցաւ առողջութեանս վատթարացումը, որուն գարման մը գտնելու համար անցայ Եւրոպա եւ Ամերիկա (1914), ուր մնացի աշխարհաւեր Մեծ Պատերազմի հետեւանքով, մինչեւ 1922, երբ առաջին անգամ եկայ Երուսաղէմ, եւ օգտուեցայ Ս. Յակոբայ Մատենագրարանի Ճոխութենէն՝ գործադրելու համար այս ուսումնասիրութեան ծրագիրը:

Բայց այս անգամ պէտք էր որ Նորէն սկսէի գործի: Վասն զի ամբողջ Մատենագրանս, հետեւաբար եւ իսլամի ուսումնասիրութեան վերաբերեալ բոլոր գիրքերս եւ նոտերս, մատացած էին Անկիւրիա, երբ մեկնեցայ անկէց 1913 ին: Այժմ ոչ եւս են թէ իմ անձնական Մատենագրանս եւ թէ Անկիւրիոյ Կարմիր-Վանքին թանկագին Մատենագրանը (Զեռագիրներունը մանաւանդ) եւ բոլոր հնարժէք հարստութիւնները...: Բարեբախտաբար քովս էր Հնդղէմ Տաճկացը, զոր ընդօրինակել տուած էի Շահպաղեան Յակոբ Վարդապետի, թէեւ այդ ընդօրինակութիւնը բանի չծառայեց. որովհետեւ Ս. Յակոբայ Մատենագրանին մէջ գտնուած Գիրք Հարցմանցներ մատենագրական եւ բանասիրական նոր երեւոյթներու առջեւ դրին զիս:

Նախ Ս. Յակոբայ Զեռագիրներուն մէջ գտայ տաօնեակ մը եւ աւելի Հարցմանց Գիրքեր, որոնց մէջ թիւ 1155, թիւ 1546 եւ թիւ 827 օրինակներ մասնաւորապէս հետաբրգրական էին:

Թիւ 1155 թ, որ գրուած է 1413 ին, այսինքն՝ գր. Տաթեւացւոյ մահէն (1410 կամ 1411) 2—3 տարի ետքը՝ ընտիր օրինակ մըն է, լիակատար, այնպէս ինչպէս որ Տաթեւացին իմբագրած է զայն:

Թիւ 1546 թ, գրիչ, տեղ, ժամանակ անծանօթ, բայց նոյնչափ հին, այսինքն Ժ. Ֆ. — Ժ. Ե գարու գործ, տեղ տեղ համառօտ եւ կրծատ, շատ հետաքրքրական օրինակ մը, մասնաւորապէս Հնդղէմ Տաճկաց վերաբերութեամբ:

Թիւ 827 թ, վերցիշեալ երկու Զեռագիրներու միջեւ կը բռնէ միջին տեղ մը. այսինքն՝ ոչ լիակատար է թիւ 1154 թիւ պէս, ոչ ալ համառօտ կամ կրծատ՝ թիւ 1546 թիւ նման: Այս ալ՝ Ժ. Ֆ. — Ժ. Ե գարէն:

Արդ՝ բոլորովին մէկդի նետեցի Շահպաղեանի ընդօրինակել տուածս, որ պարզ ընդ-

օրինակութիւն մըն էր արդէն, եւ ես առիթ չէի ունեցած նոյն իսկ զայն անգամ մը բաղդատելու բնագրին հետ, ոչ ալ ձեռագրագիտական նոտեր առած էի բնագրի մասին, եւ ձեռք առի այս երեք զիսաւոր Չեռագիլները, որոնք իրբեւ թէ Հարցմանց Գիրքին երեք տարբեր խումբերը ներկայացնեին:

Թիւ 1546ը, որ համապոտն է, հիմ բոնեցի այս հրատարակութեան, եւ ներկաւ սուցի զայն չ գրով։

Թիւ 1155ը ներկայացացի Ա. գրով, իրբեւ առաջին լիակատար օրինակ։

Խոկ Թիւ 827ը ներկայացացի Մ. գրով, իրբեւ Միջին օրինակ մը։

Այս երեք օրինակներու վրայ զատ զատ զրչագրագիտական կատարեալ տեղեկութիւններ տուած եմ հրատարակութեանս սկիզբը։

Այս հրատարակութեան հիմ բոնեցի Հ. օրինակը՝ երկու պատճառաւ. Նախ այնպէս ենթադրելով որ ի գործ դրուած կրծատումներ եղած ըլլան նոյն ինքն Տաթեւացւոյն դիտութեամբ. եւ յետոյ՝ և ին եւ Ա. ին տարբերութիւնները նշանակելու եւ ցոյց տալու համար աւելի դիւրին էր հիմ բոնել Հ. օրինակը եւ սորոին լուսանցքներու մէջ դնել Ա. ին տարբերութիւնները քան թէ Ա. օրինակը հիմ բոնել եւ Հ. ին տարբերութիւնները նշանակել բնագրին վրայ՝ կամ շղզրով եւ կամ փակագիտներով, ինչ որ յօգնեցուցիւ պիտի ըլլար թէ աչքի եւ թէ մաքի համար, եւ միանդամայն դժուար պիտի արտայայտէր Հ. ի վրայ գործադրուած կրծատումներուն նպատակն ու մեթուր, Խոկ բոլորովին անհնար էր ինձ համար Ա. եւ Հ. օրինակները միասին հրատարակել դէմ դիմաց՝ սյլեւայլ պատճառներով։

Բնագրական այս տարբերութիւնները նկատի առնելով՝ սա հետաքրքրական հարցումը փոք կու գոյ, թէ ինչ պատճառաւ ստեղծուած է Հ. օրինակը. — Ըստ ամենոյն հաւանութեան մեղմացնելու կամ չափաւորելու համար գրուածին չափավական խստութիւնները, որպէս զի երբ իսլամի ձեռք իյնայ այն, որ միշտ բոնապետ ու հարստահարիչ եղած է, պատրուակ ըլլայ գրգռելու եւ զայրացնելու իսլամ կառավարութիւնն ու ժողովութէ ընդդէմ հայց¹,

¹ Հնդկէմ Տամկաց գրուածին նկատմամբ է որ պինաք այդ ենթաղրութիւնը. Բայց հարցմանց Գիրքին են մասերն ալ կրծատուած, ամփոփուած, համառօտուած են մասնաւոր մեթուով եւ նպատակով։

Այս տեսակէտէն դետել կու տակը թէ Հ. Տամկաց փոխած է այլազգիի, այնպէս որ Տամկէ բառին հազիւ քանի մը անգամ կը հանդիպնիք այս օրինակի մէջ։

Վարժէ ի մակ ունենալ թէ Գ. Ր. Տաթեւացին՝ լնդիկմ Տամկաց գրած է այն ատեն, երբ արդի թուրբութիւնը գյութիւն չունէր¹: Տաթեւացին այդ գիրքը գրած է աչքի առջեւ ունենալով Տամկիները (արար, թերեւս պարսիկ եւ թաթար իսլամներն ալ), եւ պէտք է ուշդրութիւն ընել՝ գրած է զայն իրբեւ ջատագով, եւ իրբեւ կրօնական վիճաբանութեանց առաջնորդով զրուած մը, եւ ինչպէս կ'երեւի մասնաւոր խնդրանքով մը։ Վասն զի այն ժամանակներ, իրարմէ տարբեր կրօնքի եւ հաւատքի մարդիկ, ինչ դասակարգի եւ գիրքի ալ պատկանէին, իւրաքանչիւրը իր Սուրբ-Գիրքին փաստերով ու ապացոյներով զինուած, վիճաբանութիւններ կ'ընէին, եւ ճշմարտութեան յաղթանակին վստահ գրաւներ կը դնէին, վերջապէս կամ կը յաղթէին կամ կը պարտուեին, գործադրելով իրենց գրաւի պայմանները։ Այս վերջին տեսակէտէն, զօր օրինակ, շատ նշանակիլ է Գրիգոր Մագիստրոսի եւ իշխան Մանուչէի պայմանաւոր վիճաբանութիւնը, որուն հետեւանըրով Մանուչէ կը մկրտուի եւ Քրիստոնեայ կ'ըլլայ։

Արդէն ինամու ընթերցումը եւ աննախապաշար ուսումնակիւթիւնը լնդիկմ Տամկացից դիտուածին, ցոյց կու տայ թէ Տաթեւացին կը դրէ ոչ թէ իսլամը անարգելու դիտումնիվ, այլ կրօնական ճշմարտութիւնը ցայտեցնելու եւ զայն չափագիւլու նպատակով. Ճիշդ այս պէս՝ ինչպէս որ գրած է Հարցմանց Գիրքին ուրիշ մասերը, Հնդկէմ Հրէից, եւ Ընդդէմ Քրիստոնէական Եկեղեցւոց գաւանաբանական ներքին տարբերութեանց։

Հարցմանց Գիրքը աւարտուած է 1397 ին. Խոկ օսմանցի թուրբուն հայոց հետ յարաբերութիւնը կը սկսի 1473 ին. Գ. Տաթեւացի պին ֆախանումն 68 տարի յետոց, երբ Սուլթան Մահմետ Բ., Փաթիհ, Բիւզանդական կոյսութեան Մայրաքաղաքը նուառելէ ետքը, քալեց Ռէզն Հայուսանի վրայ (1473). — Հայուսան՝ յաջորդաբար մասն պլազման թուրք անոր եւ տիրեց Արեւմասեան քեան թուրքեր ամբեղջին Հայուսան՝ 1021 ին. Տուղթիւն Բէկի առաջնորդութեամբ, մինչեւ 1226. Հետզետեւ եկան գիրքին, Ա. Ե. Պաղպէկ թաթարաներ, Պարսիկներ, եւ վերջապէս Քիւրուեր, Էզզակէկ թաթարաներ, Պաթարաներ, Թիւրքիւն Օսմանցի թաթարաներ, Մանրանանութեանց համար անու Հ. Վ. Յ. Բասմանցանի կազմուծ ժամանակագրութիւնը, մինչեւ 1902, էջ 318—320:

Անշուշտ շատ ցաւալի եւ միանդամայն շատ ալ ուշադրաւ է այսպիսի ջատագովականներուն խայթիչ ոճը: Բայց ասիկա Տաթեւացւոյն գրքին յատուկ երեւոյթ մը չէ. — վիճաբանական գրուածներ, որ լիզուէ ալ եղած ըլլան, կը ցայտեցնեն երգիծող կամ խայթող ոգի մը, որ կը բղիսի ոչ միայն ջատագովներու հմտութեան եւ գիտութեան յաւակնութիւններէն, այլ նաեւ իրենց ուղափառութեան չափաղանց ջերմեւանդութենէն:

Տաթեւացւոյն Հարցմանց Գիրը ամէնէն շատ ընդօրինակուած եւ ըրջաբերուած միջնադարեան գործ մըն է: Հայ եկեղեցականն ու հայ աշխարհականը հաւասարապէս՝ Հարցմունքը իրենց անթին տակ, ատոր ոճով ու ատոր ապացոյցներով բանակուիներ ըրած են, ինչպէս Հրէից նոյնպէս Տաճկաց հետ, ինչպէս նաեւ հերձուածներու եւ դաւանաբանական ինդիներու շուրջը:

Բայց Թուրք-Խոլամի մոլեռանդութիւնը անողոքելի էր: Խոլամի Հիմնադրին եւ Փէյլամբէրին, ինչպէս նաեւ Հազրէթի Ալիին թոյլատու ոգին Հանդէպ Քրիստոնէութեան, մոոցուած իրողութիւններ էին Թուրք-Խոլամութեան համար, մանաւանդ Ենիշէրիներու ահարեկիչ շրջանին: Անոնք Ղուրանը շիտակ հասկնալու կարողութենէն ալ զուրկ էին: Մէկ կողմէն, ցեղային գերազանցութեան մը անորակելի յաւակնութիւններով փացած, արհամարհանքով կը նայէին ոչխամմերուն վրայ. միւս կողմէն, կրօնական անզուսակ մոլեռանդութեամբ մը արրշիու, կեսավրոներ միայն կը տեսնէին Քրիստոնեաններու վրայ: Հայոց վիճակը շատ փափուկ էր այս պայմաններու մէջ՝ հանդէպ խոլամթուրքութեան, եւ ճիշդ այս է պատճառը որ երբ Կ. Պոլսի գրասեր Պատրիարք՝ Յովհանէս Կոլոտի հրամանաւ լցու տեսաւ Տաթեւացւոյն Հարցմանց Գիրը, 1730ին, մեծ հեռատեսութեամբ զանց առնուեցաւ Ընդդիմութանաց մասին տպագրութիւնը, որ այնքան անմեղ եւ ամեն կասկածէ վիր ու գաղտնամտութենէ զերծ, զուտ ջատագովական գրուած մըն էր Քրիստոնէութեան տեսակէտէն¹:

Եւ այսօր, երբ քսան տարի յառաջ, մասնաւոր հետաքրթութեան մը հետեւանքով գտնուած այդ գրուածը կը վստահիմ հանդէս

Ամսօրեայի էջերուն, տեսակ մը հպարտութիւն կը համակէ զիս, մասնաւութելով որ Միջն դարուն, Հայաստաննեայց եկեղեցւոյ Մեծ վարդապետ ներէն մէկը կարող եղած է, իր հմտութեան եւ ծանօթութեան սաշմաններուն մէջ, գիրք մը գրել Խոլամի վրայ, լուսաւորելու համար իր ժողովդեան զաւակները կրօնական այն դրութեան մասին, որմէ շրջապատուած էին. դրութիւն մը, որ այնքան աղետալի ու արիւնուած էր մը պիտի խաղար աշխարհի պատմութեան մէջ, լծորդուելով պետական մեքենականութեան մը (Օմաննեան կամ Թուրք), մասնաւորպէս Հայոց վերաբերութեամբ, այն ալ՝ քսաներորդ գարուցյան տակ, եւ Երոպայի ու Ամերիկայի քրիստոնեայ մեծազօր եւ հզօր պետութեանց աչքերուն առջեւ:

Խոլամի հայ Մատենագրութեան միջն ուսումնասիրութիւնն ուրեմն, իրեւ առաջն եւ շատ համեստ ձեռնարկ, ինքնին նորութիւն մըն է՝ Հայ Մատենագրութեան բոլորվին անկոի մէկ մարզին վրայ. եւ ես վստահ եմ որ Հայագիտական աշխարհի մէջ հետաքրթութիւն պիտի արթնցնէ այս նիւթը, թելագրելով անդրագոյն հետազոտութիւններ:

Այս գործը բաժնուած է երեք մասերու, հետեւեալ կերպով:

Առաջին Մասն է այս, որ կը պարունակէ Տաթեւացւոյն Ընդդիմութանացը:

Երկրորդ Մասը պիտի բաղկանայ Տաթեւացիէն յառաջ եւ ետքը՝ Խոլամի մասին հայերէն գրուածներու քննական հաւաքածոյի մէջ:

Երրորդ Մասը պիտի ըլլայ արդիական ուսումնասիրութեանց տուիքներուն վրայ նոր գրուած մը Խոլամի մասին իմ կողմէն:

Երևանադէմ, 1925, Մարտ:

ԱԱՐԴԻՆ ԵՊԻՍԿՈՊՈՂ

¹ Միեւնոյն հեռատեսութեամբ կրթատուած եւ զանց առնուած են, հայ պատմութեանց հրատարակութիւններու մէջ, Մահմէտի ծագման մասին գրուած տեղեկութիւններ, ըլլայ ի Անենտիկ, ըլլայ ի Կ. Պոլսի: